

ПОЛІТИЧНА ТА ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА

УДК 32.001

Кленко С. Ф.

ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА: НЕОБХІДНІ УТОПІЇ

Розглянуто процес імплементації громадянської освіти в українських навчальних закладах та окреслено проблеми, породжені цим процесом.

Термін «громадянська освіта» є калькою з англійського «*civic (democratic) education*», що вживається для позначення поняття сучасної педагогічної практики формування громадянських чеснот населення, передусім молоді. В українській освіті ' розпочався процес асиміляції ідей і технологій громадянської освіти, розроблених переважно у країнах усталеної демократії, але водночас у вітчизняній літературі триває дискусія щодо її форм, методів, змісту. При цьому існує небезпека сліпо запозичити концепції громадянської освіти, відпрацьовані у західній політичній науці й педагогіці, механічно застосувавши їх до української дійсності, або спробувати винайти власний політологічно-педагогічний «велосипед», утверджуючи унікальність і неповторність українського буття. Аби запобігти цим крайнощам, слід здійснити філософське з'ясування можливостей громадянської освіти як інтегративного центру освіти взагалі.

Суспільство, держава та система освіти однаковою мірою потребують органічної громадянської освіти з огляду на їх амбівалентність - державі (хоч би якою досконалою вона була) бракує керованого суспільства (законослухняних громадян), через що потерпають державні мужі і службовці, постійно перебуваючи під шквалом публічної критики і тиском суспільної недовіри. Власне суспільству бракує ефективної демократичної держави, яка б розв'язувала його проблеми. Можна звинувачувати державу в декларативності її намірів і непослідовності дій, а су-

спільство та його окремі верстви - у порушенні встановлених державою правил та некерованості, незадовільній підтримці державної політики. Через це органічна громадянська освіта може бути освітньою технологією, від якої виграють усі: держава здобуде конструктивних добродішних громадян, а суспільство - державу, за яку не соромно і не образливо. Значущість і сутність громадянської освіти можна розкрити у тих же виразах, у яких Лейбніц визначав Бога, а Бурдьє - державу, «як геометричне місце перетину перспективних ліній» особистості, суспільства та держави.

Громадянську освіту визнають необхідним знаряддям демократизації суспільства, потужним чинником політичної соціалізації молоді, способом залучення її до активної й відповідальної участі в ухваленні спільних рішень, засобом подолання політичної апатії, аномії, навчанням мирним способом політичної поведінки, прийомам розв'язання соціальних проблем і конфліктів, впливу на владу. У працях американських теоретиків громадянської освіти [1] досить повно розроблено питання про склад її компонентів, визначено обсяг «громадянських знань», інтелектуальних та електоральних вмінь, громадянських установок, досліджено зв'язок між громадянською освітою та вихованням особистості. Аналогічні проблеми розв'язують у розроблених нещодавно вітчизняних концепціях, однак їм ще бракує досвіду реалізації та технологічного забезпечення [2].

¹ Автор трактує освіту як нерозривну єдність двох процесів - навчання (засвоєння знань) та виховання (формування ставлення, відносин, алгоритмів поведінки).

Разом з тим висловлюються думки, що реалізація моделі демократичної громадянської освіти, наприклад у США, призводить до репродукування «країни розвинутого тоталітаризму» [3], вузького ментального коридору особистості, «капіталістичної загрози для відкритого суспільства» (Дж. Сорос). Американські педагоги не без підстав вважають, що «демократичне здоров'я» американського суспільства перебуває в стані ризику [4].

Якщо «демократичне здоров'я» американського суспільства перебуває у стадії ризику, то українська демократія, скоріше всього, перебуває у стані реанімації. Соціологічні дослідження, проведені в Україні, свідчать, що у свідомості громадян усе ще домінують уявлення, норми і цінності, властиві тоталітарній культурі. Це істотно ускладнює розвиток демократичної громадянської культури, оскільки молодь, становлення якої відбувалося вже за часів незалежності, не прагне до нових ідеалів і засвоєння демократичних цінностей [5].

Відновленню «демократичного здоров'я» суспільства на стадіях і ризику, і реанімації перешкоджають фрустрація від повільної демократизації й відсталості практики прийняття рішень, втрата значення голосу громадян при визначенні комплексу назрілих проблем, навіть за умов зростання так званої *електронної демократизації*, коли комунікаційно-інформаційні технології нібито спроможні передати владу в руки людей. Не є помилковими припущення про те, що економічний контроль і ухвалення рішень у сфері виробництва й розподілу переміщується від більшменш контрольованого місцевого рівня до неконтрольованого світового рівня. Влада пересувається до транснаціональних сфер, через це, навіть за умов місцевих демократичних свобод, люди втрачають контроль над своїм життям, оскільки обрані ними представники є залежними від необраних як відомих, так і утаємничених диктаторів ринку. У цих умовах одні «люди оплакують втрату мови і культури», інші вважають, що ослаблення національної самосвідомості не зовсім негативне, навпаки, посилена глобальна самосвідомість могла б створювати цінні фокальні точки для політичної дії та інституційного будівництва [6].

За таких обставин ризику, реанімації і фрустрації демократії громадянська освіта (як уже застосовувана технологія, так і її концептуальне оформлення) може бути схарактеризована терміном «утопія» ще з більшими підставами, ніж ті, що їх мав Ж. Делор для характеристики всієї

освіти як «необхідної утопії» [7]. Дискусія, що розгорталася останніми роками в Україні про моделі громадянської освіти (зокрема, зауваження О. Тягла про «утопічність на сьогодні» дидактично важливої тези С. Рябова про громадянську освіту як тренінг з демократії), детермінація розвитку освіти для демократії у цілому світі утопічними суспільними ідеалами й надією на те, що вона зміцнить «демократичне здоров'я» суспільства, зобов'язує проаналізувати її «необхідні утопії».

Головна ідея громадянської освіти як гуманітарної технології полягає в тому, що громадянин як носій системи громадянських прав і обов'язків у сучасних демократичних суспільствах (а також у протодемократичних) є неповноцінним, через що його слід «активізувати», зробити з нього «хорошого громадянина» (*good citizen*), завдяки чому і суспільство, і держава стануть «хорошими». Звідси, власне, й починається утопічність програм громадянської освіти. Як зазначає О. Геніс, «згідно з поширеним... у цілому світі переконанням, усі біди починаються за шкільною партою... Однак бачити в освітній реформі універсальну відмічку наївно. У такому підході упізнається пережиток механістичних теорій епохи Просвітництва. Згадаємо, що у XVIII сторіччі навіть великі мислителі вважали, що як тільки велика частка населення будь-якої країни навчиться писати й читати, у ній неминуче встановиться соціальна гармонія, настане економічне процвітання і запанує мир. Історія навчила нас з недовірою ставитися до простих рішень. Ми вже не віримо в будь-яку панацею, крім освіти. Занадто просто вважати, що у всьому винні двієчники...» [8].

Філософія громадянської освіти багато в чому виглядає подібною до філософії освіти взагалі. Аналізуючи поєднання філософії освіти з соціополітичними умовами конкретного часу і місця, зв'язок освітньої теорії та практики на прикладі німецької філософії XVIII-XIX ст., Д. Лечнер стверджує, що проблема громадянської освіти була основоположною при зародженні філософії освіти в Німеччині, і згадує про амбітну публікацію у 1787 р. 16-томної енциклопедії «Загальний перегляд повної освітньої системи товариством практичних педагогів» за редакцією І. Кампе. Її автори доводили, що освіта мусить формувати справедливих і законслухняних громадян, лояльних до держави, гордих за свою націю і здатних розвивати свій потенціал для підвищення загального блага.

У часи Французької революції, коли реакційною політикою Пруссії було підірвано довіру до держави, скасовано свободу віросповідання і преси, німецькі інтелектуали вже не ототожнювали загальне благо з волею держави. Освіту більше не розглядають як знаряддя держави для перетворення молоді на «хороших і корисних громадян». Її розуміють як шлях самовдосконалення особистості для її ж власної користі. Неогуманістична філософія освіти відрізняється від філантропічної реверсією ієрархії цінностей доби Просвітництва, коли державу вивисували над окремим індивідом. На думку Ф. Шлейєрмахера, Ф. Шіллера, І. Фіхте, В. фон Гумбольдта, освіта покликана слугувати усьому людству, сприяти розвитку талантів кожної особистості [9]. У ХХ ст. ідеї освіти, що є опозиційною до влади, чинить їй опір і зорієнтована на особистість, розвивають К. Поппер, М. Фуко, Ж. Лютар, інші теоретики й практики «демократизації освіти», що означає рух від маніпулятивної педагогіки до комунікативної, від принципу «пізнай себе» до принципу «навчися турбуватися про себе».

Цей короткий екскурс у минуле є своєрідним відбиттям сучасних суперечок щодо філософії освіти та її доктрини в Україні, поясненням стрімко зростаючого впродовж 90-х років ХХ ст. інтересу до розвитку і здійснення освітніх програм, покликаних допомогти молоді стати компетентними і відповідальними громадянами в демократичних політичних системах. Цей інтерес часто був сфокусований на програмах громадянської освіти довузівського рівня. Разом з тим усе більше уваги приділяють студентам коледжів та університетів, проблемам «освіти дорослих». Вочевидь, демократія вимагає більше, ніж ухвалення законів і заснування демократичних закладів, і це стосується не лише посттоталітарних суспільств. Аби працювати, демократія повинна бути в серці і розумі громадян, вона потребує політичної культури, що її підтримує [10].

Питання про те, як дівіше формувати почуття відповідальності громадянськості, чи не вперше було винесене на рівень глобального порядку денного під час зустрічі у 1995 р. у Празі політиків, вчених і педагогів з 52 країн світу. Результатом форуму стало створення міжнародного консорціуму з громадянської освіти - *CIVITAS International*, прийняття Декларації *CIVITAS*, в якій наголошується, що, незважаючи на відмінності між різними країнами й культурами, усі вони мають багато спільних загроз громадянському життю в усіх площинах соціального, економіч-

ного і політичного життя. Прагнучи створити й підтримувати в усьому світі мережу, що надасть громадянській освіті більшої пріоритетності серед питань міжнародного порядку денного, *CIVITAS International* організовує активний особистий та електронний інтерактивний обмін програмами, навчальними методами, результатами досліджень усіх складових освіти з проблем громадянськості, економічних знань та історії.

Отже, громадянська освіта як освітній проект і як певна громадсько-педагогічна технологія має давню історію, тісно пов'язана з демократичною політичною практикою та практикою освіти. Втім, ефективність програм громадянської освіти досі є недостатньою, що підтверджується передусім слабким «демократичним здоров'ям» суспільств. Однак було б необачним позбавляти ці програми концептуальної опори на утопічні тактичні зразки чи ідеали, поширені в суспільстві. Питання громадянського суспільства є знаковим для філософії громадянської освіти. Існуючі концепції громадянської освіти спираються на визнання паритетності держави та громадянського суспільства. У цьому зв'язку для практичної реалізації громадянської освіти конструктивним є наступне міркування С. Рябова: «Громадянське суспільство не можна будувати, воно є продуктом спонтанного життя, сукупністю індивідуальних життів; громадянське суспільство альтернативне державі як формальному адмініструванню; громадянське суспільство існує в будь-якій державі, оскільки в кожній людині є індивідуальне життя, яке вона будує, керуючись власним вибором, прагненнями, волею, смаком» [11].

Проте останнім часом поширюється думка про передчасність ідеалу громадянського суспільства для України, про те, що це певна ілюзорна ідеологема, яку потрібно деміфологізувати у суспільній свідомості. З цим пов'язане заперечення спонтанності громадянського суспільства, вимоги обумовлювати його розвиток державними (урядовими) програмами. Задовго до дискусії, збуреної появою української інтерпретації поглядів Т. Каротерса на громадянське суспільство в економічному й політичному прогресі [12], О. Шевченко наголошував на необхідності деміфологізації (дефетишизації) ідеологеми громадянського суспільства в Україні [13]. На його думку, ідея громадянського суспільства - це «ідеальне поле проекції бажань усіх верств населення», «типовий продукт колективної соціальної уяви про ідеальний соціальний устрій». Втім така ідея є «поза межною» для соціальних реалій

українського суспільства, її застосування як регулятивного соціального ідеалу тут є сумнівним і в сучасній ситуації передчасним через існуючі принципові відмінності між традиціями західної та російсько-імперської цивілізації щодо дихотомії «держава - суспільство». Дослідник робить висновок: «У сучасних умовах Україна не готова сприйняти цю регулятивну ідею (ідею громадянського суспільства.- С. К.). Ціла низка взаємопов'язаних чинників призводить до гіпертрофії ролі держави в соціальному житті і до панування ідеї "державності" в свідомості людей... Відсутність елементарного соціального захисту остаточно дискредитує основні постулати "громадянського суспільства" про зменшення ролі держави в соціальному житті, соціальну автономію індивіда. Незважаючи на незадоволеність державою більшості населення, всі надії на конструктивні соціальні зміни покладаються тільки на державу, на посилення її ролі. Тому в міфологемі "державності" збігаються сподівання як люмпенізованої маси, так і ідеологів-інтелектуалів з різними версіями "соборності" та "солідаризму"» [14].

О. Шевченко формулює три можливі сценарії спроб впровадження ідеалу громадянського суспільства в практику: а) повне заперечення, б) демагогізація, в) збереження у формі суспільного ідеалу майбутнього при відмові від актуальної стратегії його «формування» в сучасній Україні і зосередженні на конкретних питаннях впровадження рис європейської цивілізації, тобто на вдосконаленні механізмів ринкової економіки та побудові правової держави в її конкретних вимірах.

Іншим утопічним підґрунтям громадянської освіти в Україні фактично пропонується вважати концепт відкритого суспільства [15]. Деякі науковці доводять передчасність ідеї відкритого суспільства для України. Так, В. Андрущенко вважає «суперважливим» для деміфологізації змісту навчання завдання подолати міф про побудову в Україні «відкритого суспільства» [16]. На його думку, «цей новітній міф з'явився... "з подачі" "нових політиків" та державотворців, які некритично, без достатнього осмислення успадкували його від західних політологів, особливо від К. Попперата Дж. Сороса. ...Орієнтація на "відкрите суспільство" є передчасною, а відповідно й ілюзійною. ...Подолання наслідків і залишків тоталітаризму буде здійснюватись зусиллями декількох поколінь. Відповідно, формою суспільної життєдіяльності в цей час має бути інша модель, а саме - модель "організова-

ного суспільства", в межах якої, по-перше, здійсниться деконструкція тоталітарної системи й тоталітарного мислення (свідомості), по-друге, здійсниться перехід до молодшої демократії, а від нього - до розвиненого громадянського суспільства; по-третє, сформується консолідований, незалежний у судженнях і майновому статусі середній клас, що, зрештою, й дозволить новим поколінням стати в один ряд з розвинутими народами і державами світу. Ці речі мають знайти відображення у змісті освіти. Освіта не повинна відтворювати ілюзії. Вона має формувати реальний світогляд, суспільний ідеал і врівноважені надії, які дозволять людині дивитись на світ практично і з розумінням конкретних перспектив і можливостей» [17].

Певно, можна довести, що для України є передчасними й ідеали «інформаційного» й «пост-індустріального» суспільства, «суспільства знання», або «суспільства, що навчається» тощо. Мабуть, єдиною неутопічною моделлю для України є модель «суспільства ризику». Ідентифікація природи сучасного суспільства як «суспільства ризику» пов'язана не лише із зростанням техногенних катастроф. Сьогодні все більше говорять про наступ ери глобального систематичного безладу в соціальних системах, що виражається в етніфікації національного і соціального просторів, розмноженні «нових» ідентичностей - етнічних, націоналістичних, релігійних, нових соціальних категорій і політичних груп [18], що особливо властиве суспільним процесам у сучасній Україні. Питання про найкраще поєднання універсалізму та своєрідності залишається відкритим, що збільшує число перешкод на шляху до надійного суспільства, якого прагнуть, незважаючи на романтичні заклики шанувати безлад як еру культурного творення у соціумах із наростаючим ступенем найрізноманітніших ризиків.

Проте не можна відкинути реальну основу громадянської освіти - зміну уявлення про державу. Якщо ще за часів Канта її визначали як «об'єднання множини людей, підлеглих правовим законам», то згодом починають відрізняти державу від громадянського суспільства, асоціювати з державою визначене коло людей, які виконують владні функції в політичній сфері. Розрізнення держави та громадянського суспільства, пов'язане з розрізненням права та закону, концептуально означає можливість напруження між державою та приватною особою, яке за певних умов призводить до формування ворожого ставлення держави до суспільства й людини.

Звідси стає очевидним, що «ані держава, ані суверенітет до нетлінних цінностей не належать» [19], а дискусії у філософії про те, хто є вищим - особистість чи держава, мають бути переведені у площину з'ясування співвідношення між знанням та владою, визначення умов конструктивного поєднання універсалізму та партикуляризму, засобів створення стабільного суспільства і правової держави.

Схильність вважати названі вище концепти утопічними щодо України призводить до висновків, що нам буцімто ще далеко як до Європи, так і до громадянського, відкритого, полікультурного тощо суспільства. А отже, не треба, мовляв, марно витрачати сили, захоплюватися нездійсненними міфами й утопіями, а слід буду-

вати «організоване» суспільство, сильну державну владу «для народу», зайнятися національно-патріотичним вихованням.

Однак будь-яка утопія чи міф є амбівалентними - вони містять у собі не лише образ чогось нереального, такого, що треба деміфологізувати, але й мобілізуючий компонент, який мотивує прогрес. Чимало соціальних утопій в історії людства виявлялися набагато практичнішими, ніж раціональні розрахунки, хоча вони й призводили не до тих результатів, які очікували їх творці та епігони. Такими практичними утопіями-міфологемами для громадянської освіти України і мають бути ідеї відкритого та громадянського суспільства.

1. *Branson M. S.* The Role of Civic Education. A Forthcoming Education Policy Task Force Position Paper from the Communitarian Network. September 1998; The Role of Civic Education: A Report Of The Task Force On Civic Education. Prepared by the Center for Civic Education. The Second Annual White House Conference On Character Building For A Democratic, Civil Society. - Washington, May 19-20, 1995.
2. Див.: Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні. Педагогічні концепції.- К.: Школяр, 1997.- 150 с.; Концепція громадянської освіти в Україні // Інформаційний бюлетень Проекту «EDUCATION FOR DEMOCRACY IN UKRAINE».- Вип. 2.- 2000 р.; Постметодика. Спецвипуск «Громадянська освіта».- 2001.- № 2 (34).- 64 с.
3. *Щеткіна Е.* В пошуках утраченого Франкліна // Зеркало недели.- 1999.- № 4 (225).
4. Див., напр.: *Vail K.* Lessons in Democracy: Translating today's New Patriotism into Civic Understanding and Participation // National School Board Journal.- January, 2002.- Vol. 189.- N. 1.<<http://www.asbj.com/2002/01/0102cover-story.html>>.
5. Див., напр.: *Жадан І.* Психолого-педагогічні проблеми політичної освіти молоді // Наукові записки НаУКМА.- Том 18. Політичні науки. - К.: «KM Academia», 2000.- С. 92.
6. *Рюнт Р.* Перевоспитание человечества: глобализация учебного плана и педагогической международной этики в новом столетии // Высшее образование в Европе.- 2001. - Т. XXVI. - № 1.<http://www.aha.ru/~moscow64/educational_book/educational_book5/index.htm>.
7. *Делор Ж.* Образование: необходимая утопия.- Чтобы выжить, нам нужно превзойти себя // Первое сентября. - 2001. - 27 февраля.
8. *Генис А.* Мои университеты. Проблемы альтернативного образования //<<http://www.svoboda.org/programs/otb/2000/OBT02.asp>>
9. *Lechner D.* The transformation of 19th Century German Philosophy of Education under the Influence of Altering Socio-political Circumstances // Педагогічна практика і філософія освіти. Матеріали Міжнародної наукової конференції.- Полтава: ПОІПОПП, 1997. - С. 161-164; *Lechner D.* The Dangerous Human Right to Education // Studies in Philosophy and Education.- May 2001.- V. 20(3). - P. 279-281.
10. *Quigley Ch. N.* Global Trends in Civic Education. A Speech given at the Seminar for the Needs for New Indonesian Civic Education Center for Indonesian Civic Education (CICED).- Bandung, Indonesia. - March 29.- 2000.
11. *Рябов С.* Громадянська освіта і її роль у демократизації українського суспільства // Освіта для демократії.- К.: Альтпрес, 2000. - С. 52-53.
12. *Каротерс Т.* Критический взгляд на гражданское общество // <<http://www.academy-go.ru/Site/GrObsh/Publications/flCaroters.html>>
13. *Шевченко О. К.* До формування громадянського суспільства в Україні та Росії // Сайт Національного інституту українсько-російських відносин, <<http://www.niurr.gov.ua/ukr/zbirka/shevchen.htm>>.
14. Там само.
15. *Шкода В. В.* Чему открыто открытое общество? - М., 1997; *Черний Г.* Чи можливе в нас відкрите суспільство? // День.- 2000.- № 64.
16. *Андрущенко В. П.* Реальність освіти: проблема деміфологізації // Практична філософія. - 2001. - № 1. - С. 195-196.
17. Там само.
18. *Friedman J.* Order and Disorder in Global Systems: A Sketch // Social Research.- N.Y., 1993.- V. 60.- N 2.- P. 205-234.
19. *Шкода В.* Клинтон дело у Канта выиграл. Polemica с В. Дашичевым // Независимая Газета.- 1999. - 07.12.

Serhiy Klepko

CIVIC EDUCATION: IN NEED OF UTOPIAS

The purpose of this article is to investigate the process of introduction of civic education in Ukrainian schools and universities and to outline some problems resulting from this process.